УДК 340.12

DOI 10.37566/2707-6849-2019-3(28)-5

Олена ПАНЧЕНКО,
*суддя Авдіївського міського суду Донецької області,
тренер Національної школи суддів України,
аспірантка Львівського державного університету
внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8700-4367*

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК НАЦІОНАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН ПРАВОСВІДОМОСТІ НАРОДУ

Питання про верховенство права як основний елемент формування правосвідомості, що допомагає в управлінні та розв'язанні державних і правових справ, не є новими для юридичної науки. У сучасній юридичній літературі ця проблематика привертала увагу багатьох учених. Проте ми розглянемо верховенство права з позиції національного елементу української правосвідомості.

Безперечно, верховенство права, дух права, справедливість, гуманізм залишаються доволі актуальними філософсько-правовими категоріями та філософемами протягом усього історичного розвитку демократичної української держави. Проте досі вони залишаються ще не повною мірою дослідженими явищами. Абстрактна сутність цих понять дає нам ту постановку проблеми, над якою спробуємо поміркувати в цій статті та в процесі дослідження і висвітлення матеріалу дійти певних рефлексій.

Наша увага буде зосереджена саме на верховенстві права як на найвищій філософсько-правовій цінності та як на найцікавішій і важко втілюваній у практичне життя правовій категорії. Більшість міркувань з цієї проблематики характеризуються або вузькістю розглянутих ас-

пектів, або винятково загальними зауваженнями.

Проблема верховенства права відіграє дуже важливу роль і в самому змісті права, і в галузі правової реалізації, зокрема, у правозастосуванні та регулюванні правових і суспільних відносин. Дослідження процесу досягнення та усвідомлення верховенства права у праві є самостійною сферою наукового інтересу.

Як проблеми права, так і проблема верховенства права в самому праві є актуальними й активно розробляються в сучасних правових дослідженнях. Але їх дослідження привели до висновку про необхідність аналізу взаємних зв'язків між ними аж до певної їх єдності.

Не секрет, що ця проблематика була розроблена до нас, але нею продовжують цікавитися різні науковці з різноманітних сфер людської діяльності. Серед них можна назвати таких, як: М. І. Козюбра, Л. А. Луць, В. С. Нерсисянц, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, С. С. Сливка та ін.

Мета статті полягає в розкритті та поглибленні сутності верховенства права через призму національного феномену правосвідомості українського народу.

«Верховенство права» – це явище, яке не має чіткого визначення. Ані юристи міжнародної комісії ООН, ані Європейський суд з прав людини не дають визначення цього поняття. Визначаються лише його структурні елементи, які є його складовими, тобто це система цілей, цінностей, інститутів і процедур, які гарантують і забезпечують захист прав людини та основоположних свобод. Елементи цієї системи мають утворювати мережу гармонійно узгоджених зв'язків, що й формують цілісну правову картину цього явища.

Напряму верховенство права співіснує та засноване на історичності виникнення права і держави та тієї правової системи, де діє це верховенство. Базуючись та маючи за основу історичні аспекти формування права, держави та правової системи в цілому, маючи національні елементи та моральні цінності народу, ментальність самого населення держави, у своїй основі верховенство права відображає та демонструє таким чином рівень розвитку культури народу та культури самого права.

Принцип верховенства права (йому відповідає сформульований у Франції принцип *pre'e'minence de droit*) був установлений у своїй первісній формі як принцип, спрямований переважно на захист особистості від довільного здійснення державою своєї влади. Згідно із цим принципом жодне державне повноваження не може бути реалізоване

без відповідного рішучого припису права.

Принцип верховенства права сьогодні набув ознак однієї з найвищих суспільних цінностей демократичного суспільства. Базові міжнародні правові акти визнають верховенство права невід'ємною та визначальною ознакою демократичної держави. Цей принцип відображений у тексті Конституції та низці законодавчих актів України. З метою утвердження верховенства права в Україні створюються спеціальні державні органи та профільні комітети Верховної Ради України, діють численні правозахисні групи та громадські об'єднання, виділяються гранти міжнародних організацій. Виключний статус та гарантії дії принципу верховенства права забезпечується й на міжнародному рівні.

Такі міжнародно-правові акти, як Статут Ради Європи та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод зобов'язують держави-підписанти визнавати принцип верховенства права та забезпечувати його реалізацію на національному рівні. Факт впровадження принципу верховенства права закладено в основу Копенгагенських критеріїв, за якими визначається ступінь готовності держави до вступу до Європейського Союзу.

Дедалі ширше утвердження верховенства права в усьому світі не в останню чергу пояснюється його практичною цінністю, яка полягає у здатності ефективно забезпечувати стабільне функціонування та взаємодію політичних, економічних та соціальних інститутів держав.

Отже, ідеал верховенства права став одним із найпопулярніших у всьому світі, він є найважливішою складовою міжнародно-правових актів, особливо присвячених правам і свободам людини та громадянина. Дедалі частіше верховенство права як принцип фіксується в національних конституціях і законах, ним активно оперують міжнародні та національні суди.

Не залишилася осторонь цієї підтримки ідеалу верховенства права й Україна. Без нього не обходиться жодна програма численних політичних партій, він широко використовується в законодавчій практиці, наукових працях вітчизняних правознавців, політологів, філософів, соціологів, представників інших галузей гуманітарного знання.

Водночас, незважаючи на широке законодавче закріплення, численні наукові дослідження та активне використання як аргумент в юридичних та політичних дискусіях, в українській юридичній теорії та правозастосовній практиці досі немає чіткого й однозначного розуміння природи та історії формування верховенства права як складного юридичного та соціального феномену.

Слід підкреслити, що встановлення природи верховенства права неможливе без дослідження історичного, теоретичного та ідеологічного підґрунтя виникнення даного феномену.

Особливо хотілося б відмітити, що національний аспект верховенства права – це певний висновок історичного розвитку народу, який проявляється в національній самосвідомості.

Верховенство права, безперечно, являє собою багатопланову надбудову та структуру, що за своєю сутністю взаємозалежне від інших, не менш ціннісних філософсько-правових категорій, таких, як справедливість, дух права, філософія права, правова система, від форми держави зокрема.

Одне з важливих тверджень, яке стосується сутності верховенства права, полягає в тому, що потрібно чітко окреслити та визначити особливі національні риси в українському верховенстві права. Цікава думка про ментальність (національне) народу (а отже, й про верховенство права.) була висловлена Г. Гачовим. Цей учений стверджує, що в будь-яких явищах існує три точки опору – архаїчність, класицизм та сучасність [1, с. 18]. На нашу думку, так, безперечно, будь-яке явище (у тому числі й верховенство права) зазнає часового перевтілення, але є такі категорії та явища, що завжди залишаються універсальними та можуть вважатися енциклопедичними. До них ми відносимо й верховенство права. Проте такий зміст цього явища повинен бути підкріплений ще й такими поняттями, як душа народу, його розум та національний Космос народу. Унікальність верховенства права саме й полягає в тому, як працює національно-ментальна свідомість суспільства.

Ще один цікавий факт (частково його можна вважати національним), підмічений нами, пов'язаний із самим розумінням та етимологією самого слова – верховенство. Верховенство означає щось високе, піднесене, спрямоване в небо, вгору, що стосується передусім духовного (небесного) та душі й зосереджує свою увагу на внутрішніх аспектах людини, народу та права зокрема. Адже, як не дивно, право теж має внутрішній світ свого пізнання.

Таким чином, верховенство права набуває певного соціального змісту та значення. Не тільки відносини між людьми, а й соціальні інститути, органи публічної влади, посадові особи при виконанні своїх повноважень і функцій держави мають усвідомлювати значення верховенства права.

Верховенству права як основній правовій цінності належить визначальна роль у розумінні права, побудови його інститутів у формулю-

ванні вимог, що ставляться перед правовим регулюванням відносин у сучасному суспільстві. Зазначена категорія виступає гарантією ефективності права, що, своєю чергою, підтверджує її цінність як найбільш дієвого соціального регулятора [2, с. 325].

Саме верховенство визначає високу мету права, виявляє його сутність і формує образ права та забезпечує виконання призначення національного права. Наша увага зосереджується на верховенстві права через природу того народу, який творить свій етнос, культуру та правосвідомість.

Є декілька тлумачень верховенства права. Ми спинимося на одному із них, близькому за своєю сутністю до наших поглядів. Отже, верховенство права – це основна універсальна догма права; правова формула регулювання суспільних національних відносин і форма для правил поведінки, які склалися внаслідок їх практичного застосування протягом тривалого часу серед людей і уособлюють собою підсумок історичного національного досвіду та зародки майбутнього нації.

Існують й інші точки зору щодо визначення цього правового поняття. Нас безпосередньо цікавить формування та існування верховенства права як соціокультурного феномена з позиції природно-правового права та його національної складової. Національно-психологічні фактори, що визначають та є складовими верховенства права, вимагають введення в його сутність уявлень про історичну та соціальну свідомість, міркувань про особистісний портрет нації, когнітивні механізми пізнання та мотивації діяльності. Проте не можна забувати, що національний феномен верховенства права має соціологічний підтекст, який містить не тільки позитивні, а й негативні наслідки, що впливають на його реалізацію. При цьому важливо не втратити моральний і гуманістичний аспект національного феномену.

Те саме стосується й самого визначення права. Право в дійсності завжди в чомусь не задовольняє потреб людини, ніби є недовершеним, завжди потребує якихось змін і неоднакової трансформації залежно від умов, місця та часу його застосування народом. Тому з наукової точки зору та для ефективної правотворчості потрібно підтримувати різні підходи до права, різні визначення права та спроби їх синтезу в рамках єдиного національного розуміння, що в наступному дає можливість ефективного втілення верховенства права до національної правової системи.

Важливим елементом національного феномену у правосвідомості нашого народу є воля. Змістовий аспект такого підходу зазначається

багатьма науковцями безпосередньо через вказання на волю, яка в даних формах відображується, і на відносини, які цю волю зумовлюють [3, с. 26].

Вважається (проте, як свідчить недавній український політичний досвід, це не завжди цілком правильно), що воля більшості якраз і відображає бажану міру верховенства права та свободи. Національні чи інші умови життя суспільства, історичні процеси, котрі формують державну волю, повинні в ідеалі справедливо відображатись у писаних національних нормах. При демократичних процедурах функціонування права вважається за потрібне вираження в приймаючих актах настроїв, почуттів та інтелектуальних досягнень народу, що тісно зв'язано з національним духом народу та ментальністю права.

Як відомо, до верховенства права належать правова культура та правова свідомість, що тісно зв'язані із національними елементами та ознаками самого народу, який і використовує це явище. Дійсно, ми вже переконались, що проблема праворозуміння суперечлива й складна. Адже в праві мають вираження різні правовідносини й інтереси людей, воно має різні форми прояву залежно від характеру економічного розвитку суспільства, його соціальної структури, рівня культури, історичних традицій та національного забарвлення.

Як і право, верховенство права прямо пов'язане з природою людини, її національною ідентичністю, життєдіяльністю, воно прямо контролює сферу поведінки і вчинків людини, дозує обсяг його свободи, діє на характер і способи задоволення різних потреб як окремим індивідам, так і громадськості. Сутність верховенства права полягає та відображає зв'язок самого права з соціальними структурними елементами народу та соціально-культурними відносинами й умовами та цінностями особистості.

Оскільки верховенство права виступає за своєю сутністю переважно у вигляді ідей та уявлень, доречно відмітити, що такі уявлення обов'язково мають націоналістичний характер. Правові ідеї та національні ідеї виступають першоосновою для формування та усвідомлення верховенства права. Основні постулати, які закріплені у верховенстві права – це ідеї свободи та справедливості [4, с. 116]. Як уже зазначалося, верховенство права містить особливу цінність – гуманізм, за рахунок якого набуває особистісного характеру, стає дійсно цінністю для кожної окремої людини і людського суспільства загалом.

Національний феномен верховенства права має певні внутрішні та зовнішні соціальні аспекти. Коли існує залежність від соціально-еко-

номічних, ідеологічних і духовних умов функціонування того чи іншого правового явища, чи права зокрема, що й визначає політику стосовно держави (а отже, частково й верховенства права), то можна говорити про «зовнішність» верховенства. Вплив внутрішніх ментальних установок народу, його норм і цінностей, що продукують стилістичні особливості мислення і самовираження нації, залежать від особливостей епохи та конкретного періоду часу, що є за своєю сутністю внутрішнім аспектом.

На сучасному етапі у формуванні та функціонуванні верховенства права важливу роль відіграє також інформація. Інформація взаємодіє з матеріальним світом людини, формуючи матеріальне середовище її життя, набуваючи форми інноваційних технологій, комп'ютерних програм, телекомунікаційних протоколів тощо. Поряд з тим вона виступає в ролі основного засобу міжособистісних взаємовідносин, постійно виникає, трансформується у процесі переходу від однієї людини до іншої. Тому інформація водночас визначає матеріальне буття людини та її соціокультурне життя, й національне також.

Головне в інформаційній складовій верховенства права полягає в тому, щоб не втратити людську та національну самосвідомість, що може призводити до придушення індивідуальної свободи владою, політикою, ідеологією [5, с. 3]. Ключовим залишається розвиток людини, який тепер в основному полягає в розвитку її свідомості та правосвідомості.

Висновок. Верховенство права виступає раціональним елементом там, де відбувається управління державними справами. Кожен народ має свої специфічні національні особливості (побут, звичаї, традиції, темпоритм). Проте всі народи під одним сонцем і небом живуть і розвиваються, усі вони задіяні в єдиному історичному процесі й тому в своїй сутності користуються єдиними універсальними категоріями, якими є добро – зло, життя, право (верховенство права), свобода, світло, дім, сім'я цінність, які на противагу розташовуються різними народами в різному співвідношенні.

Юридична діяльність виступає одним із засобів втілення національного права, а отже, втілення ментального у верховенство права. Основними проявами верховенства права в суспільстві є законність і справедливність у юридичній діяльності, що доповнюють одна одну й тісно між собою взаємозв'язані. Вони визначають параметри допустимої поведінки того чи іншого народу, встановлюють свободу дій і міру відповідальності, завдяки чому справляють регулюючий вплив на систе-

му суспільних відносин. Верховенство права відображає національну природу законності, при цьому воно виступає як соціально-етнічний та моральний критерій права.

Цінність верховенства права полягає в тому, що воно виступає міцним фактором прогресу, джерелом оновлення суспільства відповідно до його історичного та національного руху суспільного розвитку. Верховенство права як національний феномен правосвідомості народу є найвищою за своєю природою філософсько-правовою цінністю, оскільки його місце в правовій реальності визначається соціальними та національними чинниками та структурою особистості. Й оскільки істинність знання у певному розумінні є ознакою цінності і навпаки, то практична перевірка істинності юридичного знання є, по суті, перевіркою його ефективності, дієвості, тобто цінності, що і виражається у верховенстві права.

Перелік використаних джерел

1. Гачев Г. *Ментальность народов мира*. Москва: Эксмо, 2008. 544 с.
2. Чефранов А. Б. *Проблеми застосування теорії цінностей у правових дослідженнях. Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 325–337.
3. Дудченко В. В. *До питання щодо дослідження феномена права. Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 18. С. 25–30.
4. Тарасишина О. М. *Справедливість як правова цінність*. Юридический вестник. 2002. № 3. С. 114–117.
5. Козюбра М. І. *Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог*. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». 2007. Т. 64. С. 3–9.

References

1. Gachev G. *Mentalnost narodov mira*. Moscow: Eksmo, 2008. 544 p. [Rus.]
2. Chefranov A. B. *Problemy zastosuvannya teoriiyi cinnostej u pravovih*

doslidzhenniyah. Problemi filosofiyi prava. 2005. T. Sh. №. 1–2. P. 325–337 [Ukr.].

3. *Dudchenko V. V. Do pitannya shodo doslidzhennya fenomena prava. Aktualni problemi derzhavi i prava. 2003. № 18. P. 25–30.*

4. *Tarasishina O. M. Spravedlivist yak pravova cinnist. Yuridicheskij vestnik. 2002. № 3. P. 114–117 [Ukr.].*

5. *Kozyubra M. I. Princypy verhovenstva prava i pravovoyi derzhavi: yednist osnovnih vimog. Naukovi zapiski Nacionalnogo universitetu «Kiyev-Mogilyanska akademiya». 2007. T. 64. P. 3–9 [Ukr.].*

ПАНЧЕНКО О. Верховенство права як національний феномен правосвідомості народу.

У статті досліджується верховенство права як суспільний феномен, що формується та розглядається через національну правосвідомість народу. Зазначені філософсько-правові категорії важливі для формування правильного (випробуваного часом і дійсністю) та правого усвідомлення суспільством своєї поведінки, а також ефективно слугують з позиції природно-правового впливу на формування та реалізацію правових відносин, а також є природною основою самого права.

Акцентується, що верховенство права в суспільстві певною мірою залежить від національного духу права та закладене в основах ментальності самого народу. Історико-державні та природно-національні особливості верховенства права впливають на формування правової свідомості загалом та правової культури зокрема.

Ключові слова: верховенство, право, верховенство права, феномен, національний, правосвідомість.

ПАНЧЕНКО Е. Верховенство права как национальный феномен правосознания народа.

В статье исследуется верховенство права как общественный феномен, который формируется и рассматривается через национальное правосознание народа. Указанные философско-правовые категории важны для формирования правильного (испытанного временем и действительностью) и правого осознания обществом своего поведения, а также эффективно служат с позиции естественно-правового воздействия на формирование и реализацию правовых отношений, а также являются естественной основой самого права.

Акцентируется, что верховенство права в обществе в определенной степени зависит от национального духа права и заложено в основах ментальности самого народа. Историко-государственные и естественно-национальные особенности верховенства права влияют в дальнейшем на формирование правового сознания в целом и правовую культуру в частности.

Ключевые слова: верховенство, право, верховенство права, феномен, национальный, правосознание.

PANCHENKO O. Rule of Law as a National Phenomenon of People's Consciousness.

The article is devoted to the study of the rule of law as a social phenomenon, which is formed and viewed by us through the national legal consciousness of the people. These philosophical and legal categories are important for the formation of the correct (tested by time and reality) and the right awareness of society of their behavior, as well as effectively serve from the point of view of natural and legal influence on the formation and implementation of legal relations, and are a natural basis of law itself

The main thrust of this article is that the rule of law in society depends to some extent on the national spirit of law and finds its foundations in the mentality of the people themselves. Historically, state and natural features of the rule of law further influence the formation of legal consciousness and legal culture in particular.

Willingness is an important element of the national phenomenon in the consciousness of our people. The rule of law is the legal culture and legal consciousness that are closely linked to the national elements and characteristics of the people themselves who use the phenomenon.

Since the rule of law is largely inherently in the form of ideas and perceptions, it is appropriate to note that such perceptions are necessarily nationalist in nature. Legal ideas and national ideas are fundamental to the formation and awareness of the rule of law

Just as the rule of law is directly related to human nature, its national identity, and its vitality, it directly controls the sphere of human behavior and actions. The basic tenets that are enshrined in the rule of law are the ideas of freedom and justice.

The rule of law as a national phenomenon of justice of the people is of the highest philosophical and legal value, since its place in the legal reality is determined by social and national factors and personality structure.

Key words: law, rule of law, phenomenon, national, legal consciousness.